

Inhoud

Voorwoord 9

- 1 Een vuur dat de wereld verteert 15
- 2 Spoken in de Berliner Stadtbibliothek 34
- 3 De eik van Goethe 54
- 4 Himmlers bibliotheek 84
- 5 Ten strijde tegen Jeruzalem 98
- 6 Troost voor Israëls beproevingen 127
- 7 Op zoek naar de maçonnieke geheimen 157
- 8 Waar Lenin nog gestudeerd had 174
- 9 De zoekgeraakte bibliotheek 198
- 10 Restanten van een bevolking 219
- 11 De papierfabriek als massagraf 235
- 12 Het Talmoedcommando 268
- 13 Joodse studies zonder Joden 284
- 14 Een kar vol schoenen 305
- 15 Thuiskomst van een boek 342

Dankwoord 371

Noten 375

Bibliotheeken en archieven 399

Illustratieverantwoording 405

Personenregister 407

Voorwoord

Voorjaar 2015 zat ik op een vlucht van Berlijn naar Birmingham met in mijn rugzak een olijfgroen boekje. Nu en dan maakte ik die rugzak en de bruine bubbeltjesenvelop met het boekje open om me ervan te vergewissen dat het er nog steeds in zat. Na ruim zeventig jaar zou dat boekje nu in handen komen van de familie waar het thuishoorde, in handen van een kleinkind van de man wiens eigendom het ooit geweest was. Een man die zorgvuldig zijn ex libris op het voorste schutblad had geplakt en op een van de eerste bladzijden zijn naam had geschreven: Richard Kobrak, eind 1944 met een van de allerlaatste transporten samen met zijn vrouw afgevoerd naar de gaskamers van Auschwitz.

Erg kostbaar is dat boekje in mijn rugzak niet. Het zou in een Berlijns antiquariaat vermoedelijk niet meer dan een paar euro doen. Toch ben ik sinds de paar dagen dat ik het onder mijn hoede heb, bevangen door de bijna panische vrees het plotsklaps kwijt te zijn. Beangstigende fantasieën dat ik mijn rugzak in een taxi laat liggen of dat iemand ermee vandoor gaat. Veel geld mag het dan niet waard zijn, de emotionele waarde is enorm en het is onvervangbaar voor hen die moesten opgroeien zonder hun grootvader. Dat olijfgroene boekje is zo waardevol omdat het het enige eigendom van Richard Kobrak is dat is teruggevonden. Een boek uit iemands bibliotheek. Een link met een leven dat is zoekgeraakt. Tragisch genoeg is het slechts een van miljoenen boeken die nog steeds niet hun bestemming hebben gevonden. Miljoenen vergeten boeken uit miljoenen zoekgeraakte levens. Ruim een halve eeuw is er niet naar ze omgekeken en hadden ze geen stem. Wie kennis droeg van hun herkomst, heeft niet zelden geprobeerd de herinnering aan hun ei-

genaar uit te wissen. Bladzijden die de eigenaar vermeldden werden eruit gescheurd, persoonlijke opdrachten doorgehaald en bibliotheekcatalogi vervalst door de ‘schenkingen’ van de Gestapo of de NSDAP als anoniem te kwalificeren. Maar er zijn nog veel boeken bewaard gebleven; misschien omdat de plunderingen al te omvangrijk zijn geweest en de behoefte om te wroeten in de geschiedenis van die bewaard gebleven boeken te gering was.

Aan de geschiedenis van de kunstroof die de nazi’s hebben gepleegd, is de laatste decennia volop aandacht besteed. In 2009 ben ik er zelf over gaan schrijven naar aanleiding van een schilderij in het Moderna Museet in Stockholm dat tijdens de Tweede Wereldoorlog zoek was: *Blumengarten (Utenwarf)* van Emil Nolde. Net als dat olijfgroene boekje was het eigendom van een Duits-Joodse familie en was het eind jaren dertig zoekgeraakt. Mijn belangstelling groeide uit tot een onderzoek naar de grootscheepse roof van kunst door de nazi’s en de zeventig jaar lange strijd om die werken terug te krijgen, een onderzoek dat in 2013 uitmondde in het boek *De plunders – de nazi-obsessie met kunst*.

Toen ik me verdiepte in die roof, die evenzeer gedreven werd door ideologie als door hebzucht, kwam ik tot de ontdekking dat de nazi’s het niet alleen op kunst en antiek hadden gemunt maar ook op boeken. Op zich niet verwonderlijk eigenlijk, want hun rooforganisaties graaiden bijeen wat ze maar konden.

Wat mij in eerste instantie verbaasde was de omvang, dat er tientallen miljoenen boeken ten prooi waren gevallen aan een plundering die zich uitstreckte van de Atlantische kust tot de Zwarte Zee. Maar er was nog iets anders dat mij opviel, namelijk dat boeken op het meer fundamentele ideologische vlak zoveel belangrijker leken te zijn geweest. Wat aan kunst werd buitgemaakt, werd voornamelijk verdeeld onder de grote nazikopstukken, niet in de laatste plaats Adolf Hitler en Hermann Göring zelf. In kunst moest de nieuwe wereld tot uitdrukking komen die de nazi’s op de puinhopen van Europa wilden opbouwen. Kunst moest die wereld legitimeren en tot eer strekken, een mooiere en zuiverder wereld in hun ogen. De boeken echter dienden een ander doel. Die werden uit eerzucht

noch hebzucht geroofd maar vanwege iets wat in menig opzicht nog schrikwekkender was.

De plundering van bibliotheken en archieven in heel Europa werd geïnstigeerd door de belangrijkste ideologen van het Derde Rijk: het hoofd van de ss Heinrich Himmler en de chef-ideoloog van de NSDAP Alfred Rosenberg. In de Tweede Wereldoorlog is er een boekenroof beraamd en uitgevoerd die zijn weerga niet kent. Het doelwit van die roof waren de ideologische vijanden van de nationaalsocialistische beweging: Joden, communisten, vrijmetselaars, katholieken, critici van het regime et cetera. Het is een geschiedenis waar tot op de dag van vandaag weinigen weet van hebben en een misdrijf dat grotendeels nog onopgehelderd is. Ik besloot de voetsporen van de plunderslaars te volgen, een reis die mij duizenden kilometers door Europa voerde. Ik deed het vanuit een poging het te begrijpen en om te achterhalen wat er nog resteert en wat verloren is gegaan. Van de verspreid geraakte emigrantenbibliotheken in Parijs tot de verdwenen oeroude Joodse bibliotheek in Rome, die terugging tot het begin van onze jaartelling. Van de jacht op de vrijmetselaarsgeheimen in Den Haag tot een zoektocht naar de brokstukken van een uitgewiste beschaving in Thessaloniki. Van de Sefardische bibliotheken in Amsterdam tot de Jiddische in Vilnius. Sporen zijn er overal, al zijn ze vaak spaarzaam: plekken waar mensen en hun boeken verspreid zijn geraakt en niet zelden vernietigd.

Dit is voor een groot deel een relaas over de duizenden bibliotheken die in de Tweede Wereldoorlog voorgoed uiteengevallen zijn. Nog steeds staan er op boekenplanken in heel Europa miljoenen losse boeken uit wat eens een collectie was. Boeken die uit hun verband zijn gerukt. Brokstukjes van wat ooit schitterende bibliotheken waren die van generatie op generatie waren opgebouwd, die het culturele, taalkundige en identiteitsbepalende hart vormden van gemeenschappen, families en particuliere bezitters. Bibliotheken van onvervangbare culturele waarde, een weerspiegeling van de mensen en gemeenschappen door wie ze ooit waren gesticht en gekoesterd werden.

Maar ook is dit een boek over mensen die gestreden hebben voor

het behoud van hun op schrift gesteld erfgoed, met gevaar voor eigen leven en soms ten koste ervan. Mensen die beseften dat de ontvreemding van dat erfgoed een manier was om hen te beroven van hun geschiedenis, van hun menselijkheid en uiteindelijk van de herinnering daaraan. Mensen die in wanhoop hun manuscripten verstopten, hun notities begroeven en zich vastklampten aan hun lievelingsboek op hun laatste reis naar Auschwitz. Aan sommigen van hen hebben wij te danken dat de herinnering aan de gruwelijke gebeurtenissen voortleeft. Mensen die omkwamen, maar ook mensen die het hebben overleefd en die sindsdien getuigd hebben van hun ervaringen, opdat de wereld het te horen kreeg. Mensen die verwoordden wat woordeloos moest blijven. Wij leven in een tijd dat de laatste overlevenden van de Holocaust binnenkort niet meer onder ons zijn. We kunnen enkel hopen dat alles wat zij ons hebben nagelaten voldoende is om de herinnering levend te houden. Toen ik aan dit boek werkte, kwam ik tot het besef dat die herinnering centraal staat, want dat is waar het bij die boekenroof om ging: mensen van hun woorden en verhalen beroven, er beslag op leggen.

Boeken zijn zelden uniek zoals een kunstwerk dat is, maar kunnen voor zoveel meer mensen van waarde zijn. Het boek heeft tot op de dag van vandaag een symbolische waarde behouden die bijna spiritueel is. Boeken weggoeien wordt nog steeds ervaren als heiligschennis. Ze verbranden is nog steeds een van de krachtigste symbolen van culturele vernietiging die er bestaan. Het bekendste voorbeeld zijn de boekverbrandingen door de nazi's in 1933, maar de symbolische vernietiging van boeken is even oud als het boek zelf.

Onze innige verhouding met het boek vloeit voort uit de duizenden jaren oude functie van het geschreven woord als overbrenger van kennis, gevoelens en ervaringen. In de loop der tijd nam het geschreven woord de plaats in van de mondelinge overlevering. We konden meer opslaan en verder terugreiken, de tijd overbruggen en ons onstillbare verlangen naar meer bevredigen. De kunst van het lezen en schrijven was niet eens zo lang geleden nog weinigen gegeven en werd daarom vaak geassocieerd met magische eigenschap-

pen. Wie die kunst verstond, kon met de voorvaderen spreken, had gezag en macht. Onze emotionele en tegelijk spirituele verhouding met het boek komt hieruit voort dat het boek ‘tot ons spreekt’. Het is een medium dat ons verbindt met andere mensen, levende en gestorven.

Afro-Amerikaanse slaven, wie het lange tijd onmogelijk werd gemaakt te leren lezen, noemden de Bijbel, door de blanke slavenhouders gebruikt om hun gevangenschap te rechtvaardigen, ‘het sprekende boek’. Hun vrijmaking vloeit beslist mede voort uit het feit dat zij zich dat boek zelf eigen maakten en er vervolgens hun onderdrukkers mee om de oren sloegen. Het Boek was zowel een instrument ter onderdrukking als bevrijding. Ook nu nog staat de interpretatie van het geschreven woord centraal in onze mondiale conflicten. Het boek is niet alleen een overbrenger van kennis en gevoelens, het is ook een bron van macht. Dat is iets dat vaak uit het zicht is verloren in de rook van die beruchte boekverbrandingen in het Duitsland van 1933, toen het werk van schrijvers die het regime onwelgevallig waren op de brandstapel werd gegooid. Het beeld van de nazi’s als anti-intellectuele cultuurvernietigers leidt een taaï leven. Misschien omdat het zich zo makkelijk opdringt. Misschien ook omdat we literatuur en het geschreven woord graag willen zien als iets dat in wezen goed is.

Maar ook de nazi’s zagen in dat er iets was dat nog meer macht schonk dan het woord te vernietigen, namelijk erover te beschikken, er de controle over te hebben. Ze zagen in dat in boeken macht school. Dat woorden wapens kunnen zijn die spreken lang nadat het kanongebulder is verstomd, niet enkel als propaganda maar als herinnering. Dat degene die beschikt over het woord niet alleen bij machte is het te interpreteren maar ook de geschiedschrijving kan dicteren.

1 *Een vuur dat de wereld verteert*

Berlijn

‘DAS WAR EIN VORSPIEL NUR, DORT WO MAN BÜCHER VERBRENNT,
VERBRENNT MAN AM ENDE AUCH MENSCHEN’
HEINRICH HEINE 1820

Zo staat het geschreven op een bronzen plaquette, verzonken tussen de kasseien van de Bebelplatz in Berlijn (‘Dat was een voorspel slechts; waar ze boeken verbranden, verbranden ze uiteindelijk ook mensen’). In het zomerse Berlijn lopen de toeristen het plein tussen de Brandenburger Tor en het Museuminsel voorbij, op weg naar een van de imposantere bezienswaardigheden die de stad biedt. Om het plein hangt nog steeds een zekere symboliek. In de ene hoek van het plein staat een oudere vrouw met een weelderige witte haardos. Ze heeft een grote Israëliëse vlag om zich heen geslagen, de davidster op de rug. Het is weer oorlog in de Gazastrook en er heeft zich een man of dertig verzameld om te betogen tegen de antisemitische sentimenten die zeventig jaar na de oorlog weer de kop opsteken in Europa.

Aan de overkant van de brede boulevard Unter den Linden staat voor de hekken van de Humboldt-universiteit een rij boekenstalletjes. Voor een paar euro kun je er beduimelde boeken aanschaffen van Thomas Mann, Kurt Tucholsky, Stefan Zweig, schrijvers van wie hier in mei 1933 werken in de vlammen zijn gegooid. Voor de stalletjes liggen twintig bronzen plaatjes ter grootte van een straatklinker op een rij. Op elk plaatje een naam: Max Bayer, Marion Beutler, Alice Victoria Berta – studenten die aan deze universiteit studeerden. Onder de namen een jaartal en aanduidingen die geen verdere uitleg behoeven: ‘Mauthausen 1941’, ‘Auschwitz 1942’, ‘Theresienstadt 1945’.

Heinrich Heines tekst, een passage uit zijn tragedie *Almansor*, is na de Tweede Wereldoorlog een van groot inzicht getuigende profetie geworden van wat zich hier heeft afgespeeld en van de ramp die erop volgde. Op 10 mei 1933 werd op de Bebelplatz, destijds de Opernplatz, de beruchtste boekenbrandstapel uit de geschiedenis aangestoken, een gebeurtenis die het symbool bij uitstek is geworden voor totalitaire onderdrukking, voor culturele barbarij en voor de nietsontziende ideologische oorlog die de nazi's hebben gevoerd. Ook is die brandende stapel boeken symbool komen te staan voor de nauwe relatie tussen die culturele kaalslag en de Holocaust.

Eerder dat jaar hadden in Duitsland de nationaalsocialisten veel macht aan zich getrokken onder het voorwendsel van een andere brand, de Rijksdagbrand op 27 februari. De nationaalsocialisten beweerden dat de communisten er de hand in hadden gehad en dat Duitsland bedreigd werd door een 'bolsjewistisch complot'. De brand was voor de NSDAP een welkom excuus om de eerste groot-scheepse golf van terreur te ontketenen: communisten, sociaaldemocraten, Joden en andere politieke opposanten werden opgepakt. Ook schrijvers en intellectuelen waren het doelwit van terreur. Feitelijk waren de aanvallen op de literatuur al begonnen ver voor de nationaalsocialisten aan de macht kwamen. In de *Völkischer Beobachter*, de partijkrant, regende het al jaren ophitsende aanvallen op bolsjewistische, pacifistische en kosmopolitische literatuur. Tezelfdertijd waren veel prominente Duitse schrijvers tegen de nazi's in het geweer gekomen.

In oktober 1930 had de schrijver Thomas Mann, die het jaar daarvoor de Nobelprijs voor literatuur was toegekend, zich tegen de tijdgeest gericht in een openbare lezing in de Berlijnse Beethovenzaal. Het was eigenlijk de bedoeling dat Mann zou voorlezen uit zijn roman *Jozef en zijn broers*. In plaats daarvan hield hij een klemmend betoog onder de titel *Ein Appell an die Vernunft* (Een beroep op het gezond verstand), waarin hij het Duitse volk waarschuwde voor wat het te wachten stond als het zich ertoe liet verleiden het nationaalsocialistisch gespuis aan de macht te helpen.¹ Joseph Goebbels vernam wat er gaande was en stuurde twintig bruinhem-

den van de SA naar de lezing, uitgedost in smoking om niet op te vallen tussen de andere toehoorders. Onder de saboteurs bevonden zich niet alleen onbehouwen straatvechters maar ook rechts-radicalen intellectuelen als de schrijvers Ernst Jünger en Arnolt Bronnen. Thomas Manns lezing oogstte bij een deel van het publiek applaus en bij de saboteurs boegeroep, interrupties en nationalistische leuzen. De sfeer werd zo grimmig dat Mann zich gedwongen zag de achteruitgang te nemen.

Al ver voor 1933 werden culturele manifestaties systematisch door de nazi's verstoord: van onwelgevallige filmvoorstellingen tot zogeheten gedegeneerde kunsttentoonstellingen. In het jaar voor Manns lezing was een boekvoordracht door zijn dochter Erika om soortgelijke redenen afgebroken. Bedreigingen waren aan de orde van de dag. De familie Mann en schrijvers als Arnold Zweig en Theodor Plievier ontvingen een niet-aflatende stroom dreigbrieven en bedreigende telefoontjes. Woningen van schrijvers werden besmeurd. Bij een select aantal postten zelfs SA'ers voor de deur, die hen op de voet volgden.

Ook werden er lijsten met ongewenste literatuur opgesteld. In augustus 1932 kwam de *Völkischer Beobachter* met een zwarte lijst van auteurs die een publicatieverbod moesten krijgen als de NSDAP aan de macht kwam.² Eerder dat jaar was in diezelfde krant een verklaring gepubliceerd, ondertekend door tweeënveertig Duitse professoren, waarin bescherming geëist werd van de Duitse literatuur tegen het 'cultuurbolsjewisme'. In het voorjaar van 1933, toen de nazi's aan de macht waren gekomen, verplaatsten de aanvallen op ongewenste literatuur zich van de straat naar het staatsapparaat. Op 28 februari 1933 zette president Paul von Hindenburg zijn handtekening onder een verordening 'ter bescherming van volk en staat' die onder andere restricties bevatte voor gedrukte publicaties, in het voorjaar gevolgd door toevoegingen die de vrijheid van meningsuiting nog verder inperkten.

De eerste slachtoffers waren communistische en sociaaldemocratische kranten en uitgeverijen. Hermann Göring kreeg tot taak leiding te geven aan de strijd tegen de verderfelijke Schund- und Schmutzliteratur: marxistische, Joodse en pornografische geschriften.

Dit was de aanval op de literatuur die leidde tot de boekverbranding in mei, al ging het initiatief niet uit van de NSDAP maar van de Deutsche Studentenschaft, een koepelorganisatie van de Duitse studentenverenigingen. Sinds de jaren twintig waren meerdere studentenorganisaties de nazi's min of meer openlijk gaan steunen. En het was niet voor het eerst in het interbellum dat rechts-conservatieve Duitse studenten boekverbrandingen op touw hadden gezet. In 1922 waren op het Tempelhofer Feld in Berlijn honderden studenten samengekomen om verderfelijke literatuur te verbranden en in 1929 hadden in Hamburg studenten de brand gestoken in het Verdrag van Versailles, het verdrag waarin na de Eerste Wereldoorlog Duitslands gedwongen capitulatie was vastgelegd.

Onder rechts-conservatieve studenten golden boekverbrandingen als een Duitse traditie van opstandigheid en verzet die terugging tot Maarten Luther. In 1520 had Leo x de reformator een pauselijke bul gestuurd waarin hij dreigde met excommunicatie als Luther zijn vijftiennegentig stellingen en andere blasfemische geschriften niet heriep. Ze dienden te worden verbrand, aldus de paus.

Luther reageerde met het bijeenroepen van studenten in de stad Wittenberg en het houden van een eigen boekverbranding. In het vuur belandden katholieke middeleeuwse geschriften en ook het canoniek recht, de rechtsbepalingen van de Katholieke Kerk. Maarten Luther moet zelf de pauselijke bul aan de vlammen hebben prijsgegeven waarbij hij geroepen zou hebben: 'Omdat ze mijn boeken hebben verbrand, verbrand ik die van hen.'³ Deze boekverbranding symboliseerde de definitieve breuk tussen Maarten Luther en de Katholieke Kerk.

Ten tijde van de Duitse Romantiek begon men anders tegen die gebeurtenis aan te kijken en werd ze gezien als een daad van nationalisme en niet meer als het symbool van een schisma binnen de Kerk. Luther was niet meer alleen een kerkhervormer, hij werd in de allereerste plaats een Duitser.

Op het Congres van Wenen van 1814-1815, waarop de zegevierende mogendheden na de napoleontische oorlogen hadden gepoogd de orde in een door oorlog geteisterd Europa te herstellen, waren de